

Charivaresk gedrag als maatschappelijk ritueel

Gerard Rooijackers

In april 1977 vond in het *Musée National des Arts et Traditions Populaires* te Parijs een besloten, driedaagse conferentie over volksgerichten of *charivari's* plaats, waaraan een zestigtal vooraanstaande historici, etnologen, antropologen, sociologen en literatuurhistorici deelnam. Het door de deelnemers gepresenteerde materiaal en de gevoerde discussies maakten dat "le charivari n'est plus tout à fait, après ce colloque, ce qu'il était jusque-là", aldus redacteur Jean-Claude Schmitt van de in 1981 verschenen congresbundel¹. Om enig overzicht te verkrijgen zijn de 32 bijdragen gegroepeerd in een aantal elkaar overlappende geografische, chronologische en thematische categorieën². Een belangrijk deel van de bundel is voorts gewijd aan de weergave van de in zes zittingen gevoerde debatten³. Wetenschappers uit Nederland en België waren niet aanwezig op deze belangrijke 'table ronde'. Helaas dient vastgesteld te worden dat er geen enkele bijdrage is gewijd aan de problematiek van de volksgerichten uit de Lage Landen⁴.

Een tweetal doctoraalscripties met nieuw materiaal over charivari's in Vlaanderen (1985) en het oostelijk deel van Noord-Brabant (1987) vormde voor de Historische Vereniging Brabant aanleiding een congres over deze thematiek te beleggen, mede om het onderzoek in die richting te stimuleren⁵. Deze studiedag, getiteld *Volksgerichten in de Zuidelijke Nederlanden* vond op 5 november 1988 in Oisterwijk plaats. De daar uitgesproken voordrachten zijn tot artikelen omgewerkt en in dit themanummer gebundeld. Tevens zijn studies opgenomen over een lokaal Noordbrabants volksgericht en over charivaresk drama. Op deze wijze is getracht in de gesignaleerde lacune van de Franse conferentie uit 1977 te voorzien. Dit themanummer biedt eveneens de gelegenheid om een balans op te maken van de vorderingen in het charivari-onderzoek van het laatste decennium.

De herkomst van het woord *charivari* is nog steeds onduidelijk. De vele etymologische verklaringen en theorieën geven geen uitsluitsel⁶. Herkomstvragen zijn in dit verband ook niet zo relevant, belangrijker is wat we onder deze term precies verstaan. Hoewel Schmitt terecht in zijn inleiding opmerkt dat de lezer van de Parijse bijdragen geen unanieme canonieke definitie zal aantreffen ("ce qui, nous le savons maintenant, serait de mauvaise méthode"⁷), is het toch van praktisch belang om tot een bruikbare en genuanceerde, zij het neutrale werkdefinitie te komen. Romme, die dit pad vol voetangels en klemmen heeft verkend, komt tot een omschrijving met de volgende elementen: de charivari is een rituele sanctie gericht tegen deviant gedrag en als zodanig een instrument tot sociale controle van een gemeenschap⁸.

Afwijkend gedrag veronderstelt de aanwezigheid van door brede groepen in de samenleving gedragen normen en waarden. Inbreuken op de vaak ongeschreven codes kunnen al naar gelang van de situatie meer of minder streng, of soms zelfs in het geheel niet, bestraft worden. Een groot scala van handelingspatronen, variërend van simpelweg negeren tot daadwerkelijk elimineren, staat de actoren ter beschikking. Het beeld, dat Thompson gebruikt van een klavier dat naar believen ironisch zacht of gewelddadig hard bespeeld kan worden is toepasselijk⁹.

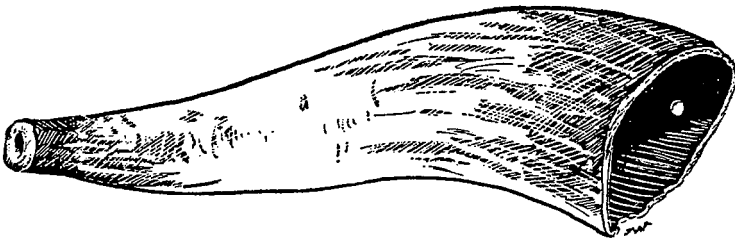
Deze sancties verlopen doorgaans volgens vaste, algemeen aanvaarde en begrepen vormen. Vandaar dat we spreken van rituele vijandigheid¹⁰ of correcties, waarin voorwerpen (ploeg), handelingen (het maken van ketelmuziek), relaties (geburen), gebeurtenissen (tractatieweigering), gebaren (joelen), ruimten (erf) en tijdstippen (schemering) een symbolische betekenis kunnen krijgen¹¹. Dergelijke communicatie-codes vormen de rituele grammatica van de charivari. Lag in de traditionele historiografie sterk de nadruk op de vele *vormen* van charivari, de laatste jaren wordt daarentegen steeds meer aandacht besteed aan de *inhoud*: in dit geval de betekenissen en de evoluties daarvan voor verschillende sociale groepen in samenlevingen. De betekenis van een bepaald symbool is sterk afhankelijk van de context. Evenals letters in een bepaalde volgorde kunnen combinaties van doorgaans polyseme symbolen een bepaalde zin krijgen. Op deze wijze ontstaat wat Thompson noemt een plastisch 'symbolisch vocabulaire': een voorraad rituelen waaruit geput kan worden en die in combinatie kenmerkend zijn voor charivari's. De 'teksten' van dit symbolisch vocabulaire vormen sleutels tot de cultuur van samenlevingen¹².

Het begrip charivari is als gevolg van het vele en vroege Franse onderzoek in de internationale historiografie dominant geworden. Achter dit begrip gaat echter een veelheid van, vaak regionaal bepaalde, benamingen schuil. Zo staan de charivari's in de Angelsaksische wereld onder meer bekend als 'rough music'¹³, in Spanje als 'cencerrada'¹⁴, in Italië als 'scampanata'¹⁵ en in Duitstalige gebieden als 'Katzenmusik'¹⁶. Ook in Frankrijk bestaan er vele alternatieven voor charivari¹⁷. In de Nederlanden zijn 'ketelmuziek' of 'volksgericht' de meest algemene en gebruikelijke aanduidingen, maar ook hier weer met vele regionale varianten zoals het 'zoorholt brengen' (Drente), het 'ezel drijven' of 'varen' (Nederlands Limburg), het 'ploegspannen', 'tafelen' en 'beerjagen' (Noord-Brabant) en het 'scherminkelen' of 'toeten' (Vlaanderen)¹⁸.

Onlangs al deze Nederlandstalige benamingen is in de titel van dit themanummer het begrip charivari gebruikt. De strikt regionale aanduidingen waren vanzelfsprekend niet geschikt om voor de gehele Nederlanden te worden toegepast en de term 'ketelmuziek' veronderstelt dat er bij charivari per definitie sprake is van herrie. Het begrip 'volksgericht' heeft weer als nadelen de dominantie van het juridische perspectief (gericht / gerecht) en het begrip 'volk' dat een sociaal-culturele eenheid suggereert. Vandaar de keuze voor het Franse 'charivari', waarmee tevens een bundel Nederlandse studies in het internationale circuit meer toegankelijk gemaakt wordt. Overigens is deze term in Nederland in de achttiende eeuw

reeds gesignaleerd door juristen en voorzichtig toegepast op inheemse varianten¹⁹.

In de bijdrage van Marc Jacobs wordt aan de hand van de Europese historiografie van de laatste twintig jaar een status quaestionis geschetst waaruit de dynamiek van dit onderzoeksveld blijkt. Opvallend is de toenemende aandacht, in het voetspoor van Charles Tilly, voor de zogenaamde politieke volksgerichten. Een andere tendens vormt de situering van het charivari-onderzoek in een regionale context. De scepsis van Jacobs ten aanzien van de empirische basis van bepaalde theorieën lijkt gezien het aangehaalde voorbeeld terecht. De eenzijdige vraagstelling in de enquête van Fortier-Beaulieu uit 1937 en vooral de interpretatie van de antwoorden, waarbij geen rekening werd gehouden met de 'negatieve' antwoorden voor bepaalde hypothesen, geven aan hoezeer we moeten opletten met dergelijke, op dit kwantitatieve materiaal gebaseerde, onderzoeksresultaten. Het omvangrijke project over charivari in Europa, waaraan Jacobs sinds 1987 werkt, is gebaseerd op een uitgebreid en gevarieerd databestand, waarbij ook de computer is ingeschakeld. De problemen, hypothesen en resultaten die uit dit onderzoek voortvloeien zullen de komende jaren een stimulerende werking hebben op de beoefening van de Europese cultuurwetenschap.

Roephoren, afkomstig van een boerderij te Beerzel (België, prov. Antwerpen). Gemaakt van een ossehoren (?), lang 36,5 cm, breed 8,7 cm. Hierop kon bij volksgerichten worden geblazen.

Uit: J. Weyns, *Volkshuisraad in Vlaanderen III* (Beerzel 1974) 1081.

Artikelen over Oisterwijk en Oss bieden diepgaande case-studies waarin het belang van een nauwkeurige reconstructie van de sociale, culturele, politieke, economische en religieuze context blijkt. Voor een goed verstaan van charivari's zijn dergelijke uitgebreide dossiers essentieel.

In de bijdrage van de *Werkgroep Integrale Geschiedschrijving Oisterwijk* (Ad van den Oord, Siebe Thissen en Jacqueline de Vries) wordt een uit 1930 daterend voorbeeld van collectieve actie beschreven en geanalyseerd. De onderzoekers hebben gebruik gemaakt van orale bronnen, die zeker wat betreft de *beleving* van het 'tafelen' door actief of passief betrokkenen veelzeggend zijn. Na een schets van de sociaal-economische situatie van de Oisterwijkse boeren en fabrieksarbeiders tijdens het interbellum, wordt een verslag gegeven van de collectieve acties,

die zich uitstrekten over vier avonden. De auteurs herkennen hierin sociaal gedifferentieerde fasen van de tafelpartij. Aanvankelijk een 'traditioneel' volksgericht, georganiseerd vanuit boerenkringen, krijgt het protest gaandeweg een steeds meer gepolitiseerd karakter. Vooral op de tweede en derde avond protesteren de fabrieksarbeiders tegen de fabrikant en het lokale overheidsgezag. Op de vierde avond is er geen sprake meer van een massale demonstratie, maar zijn het enkel nog schermutselingen van enige jonge fanatici met de politie.

De transformatie van een overwegend agrarische naar een meer industriële samenleving – met de daarbij horende positiewisselingen van lokale elites – weerspiegelt zich in de te Oisterwijk gehanteerde actievormen. We zien hier een overgang, of beter gezegd een symbiose, van oude vormen van sociaal protest naar een meer op de industriële samenleving afgestemd scenario. Er is, zoals Tilly aangeeft²⁰, sprake van vloeiende overgangen en de suggestie mag niet gewekt worden dat er in de Oisterwijkse samenleving pas in de twintigste eeuw gepolitiseerde charivari's hebben plaats gevonden. Dit soort acties is niet per definitie 'moderner' dan de meer 'huiselijke' volksgerichten. Met een voorbeeld uit eigen onderzoekspraktijk zal ik dit beknopt illustreren.

In het deel over de Generaliteitslanden uit de *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden* (1740) is bij de beschrijving van Oisterwijk ("een aanzienlyk Vlek") een passage opgenomen over de "Roomschgezinden, die hier in zeer grooten getale zyn. De kwaadaardigsten onder hen ontzien zig hier somtyds niet, de Gereformeerde Inwooners en den Predikant in 't byzonder merkelyk te beledigen"²¹. Op 27 juli 1728 was het tot grote ongeregeldheden gekomen. Het voorval haalde zelfs de *Europische Mercurius*, *behelzende de voornaamste zaaken van Staat en Oorlog* (...), waarin een publicatie van de Staten Generaal werd geciteerd:

"Alzo tot onze kennis is gekomen, dat boven en behalven veele moedwilligheden en ongemakken, door de Roomschgezinde Inwooners van *Oosterwyk* aan die van de Gereformeerde Religie, en in het byzonder aan den Predikant aldaar, van tyd tot tyd aangedaan, het is gebeurd op den 27 July dezes jaars 1728, des nachts omtrent twaalf uren, dat eenige moedwillige en boosaardige Kwaaddoenders gekoomen zyn aan de Wooninge van den Predikant tot *Oosterwyk*, de Voorpoorte van dezelve Wooninge met geweld hebben geforceerd en opengebrooken, en aan de Voorhuizinge en Wooninge van gemelden Predikant gekomen zynde, de glazen hebben ingeslagen, de Kruiskazynen bijna vermorzeld, en getracht in de voorschreve Huizinge in te breeken, en verder hun boos voorneemen uit te voeren. En alzo de Justitie daar aan gelegen is, dat de Daaders en Uitvoerders van zodanig geweld mogen worden ontdekt, en de Schuldigen gestraft"²².

De zaak werd door de overheid hoog opgenomen en er werd zelfs een bedrag van driehonderd gulden uitgelooft aan degene die "een of meêrder voorschreven moedwillige Boosdoenders" kon aanwijzen²³.

Van dit type politiek-religieus geweld was in de Meierij waaronder Oisterwijk ressorteerde, sinds de inname van 's-Hertogenbosch in 1629 en vooral na de Vrede van Munster in 1648, veelvuldig sprake. De kerkelijke en politieke reformatie die in deze jaren werd ingezet zorgde in lokale gemeenschappen voor span-

ningen die tot uiting konden komen in symbolisch en fysiek geweld. Het plakkaat dat de overheid op 4 juni 1657 daartegen uitvaardigde gebood:

“dat die geene die yemandt met den brandt dreyght/ het zy met opene of bedeckte woorden/ plecken/ dragen/ seynden of stroyen van eenige Brieven of Biljetten/ inhoudende dreygemen-ten/ of eenige tekenen van brandt/ of die tot de voorsz brandinghe/ of andere quade feyten raedt geeft/ of daer van kennisse heeft/ en niet aen en brengt als voorsz is/ mede naer exigentie van saken sal strafbaer zyn/ als de Brandstichters of Quaetdoenders selver”²⁴.

De gewelddadigheden in Oisterwijk vormden een inbreuk op deze wetgeving en waren weer aanleiding tot een nieuw plakkaat²⁵.

Het molesteren van gereformeerde ‘vreemdelingen’ door katholieke autochtone bewoners dient beschouwd te worden in een charivari-context²⁶. In de traditionele historiografie is tot op heden niet gelet op de specifieke vorm en betekenis van dit soort geweld. Het ingooien van ruiten is een gebruikelijk element in charivari’s. Het openbreken van de poort, het beschadigen van het huis en de pogingen om binnen te dringen duiden op verbanningsrituelen²⁷. Zowel het tijdstip als het feit dat de daders onbekend blijven, zodat een exorbitant tipgeld wordt uitgelooft, zijn karakteristiek voor volksgerichten. Ook in het plakkaat van 1657 is duidelijk sprake van pogingen tot eliminatie door brand of molest. Tevens wordt een naar onze maatstaven tamelijk ‘modern’ actiemiddel genoemd, namelijk het strooien van biljetten met dreigende, opruiende of spottende teksten. In charivari’s is het echter niet ongebruikelijk om door middel van teksten of liederen iets of iemand aan te klagen. Kortom: in dit politiek-religieuze geweld komen al naar gelang van de situatie combinaties van het rituele vocabulaire voor die we ook bij de ‘huiselijke’ charivari aantreffen. Het grote aantal, relatief goed gedocumenteerde, gevallen van dit type ritueel geweld (een variant der ‘paapse stoutigheden’) in de Meierij van ’s-Hertogenbosch verdient nader systematisch onderzoek vanuit het charivari-perspectief.

Het geraffineerd inspelen op sociaal-politieke onvrede ten aanzien van het overheidsgezag onder bepaalde bevolkingsgroepen door lokale politici, zoals de anti-democraat Verviers in Oisterwijk deed, geeft aan hoe complex en multi-interpretabel charivari’s kunnen zijn. De parallel dringt zich op met de bemoeienissen van de Nationaal-Socialisten in Beieren bij het ‘Haberfeldtreiben’. Ook zij gebruikten deze ‘traditionele’ en in hun ogen dus gelegitimeerde ‘volkse’ acties voor hun politiek-ideologische doeleinden²⁸. Opmerkelijk is anderzijds dat de ‘spontane’ wraak die de bevrijde bevolking na afloop van de Tweede Wereldoorlog op collaborateurs en met name de ‘moffenhoertjes’ nam in veel gevallen eveneens verliep volgens scenario’s waarin elementen uit het rituele charivari-vocabulaire te herkennen zijn. Dit thema dient nader onderzocht te worden.

De tweede case-study in dit themanummer betreft de lotgevallen van Jan van Es, die door de inwoners van Oss omstreeks het midden van de achttiende eeuw als een paria werd beschouwd. Een mislukte poging om hem in maart 1765 in de ploeg te spannen, waarbij hij uit verweer een kind in de arm schoot, blijkt – overigens niet alleen voor Jan van Es persoonlijk – grote gevolgen gehad te hebben. Naar aanleiding van deze zaak werd de vraag gesteld of de overheid, evenals

bij het politiek-religieuze geweld tegen gereformeerden, al dan niet een plakkaat diende uit te vaardigen tegen het in de ploeg spannen van onderdanen.

Bij de missive van de Hoogshout van de Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch van 9 juni 1765 was een concept-plakkaat tegen "tumultueuse Samenrottingen" gevoegd, dat samen met de overwegingen en adviezen van de advocaat-fiscaal van de Raad van Brabant een unieke bron vormt voor de kennis van de charivari. Romme gebruikt dit materiaal als uitgangspunt voor een beschrijving van enkele Noordbrabantse varianten van charivari zoals het tafelen, het beerjagen en het ploegspannen. De auteur ziet in de juridische activiteiten naar aanleiding van de gebeurtenissen te Oss een belangrijk keerpunt in de houding van de overheid tegenover volksgerichten, hoewel het nooit tot een definitief plakkaat is gekomen.

Boerenef na een 'tafelpartij' met "gereformeerd" gemaakte karren. Hierbij worden de burries van aangesleepte 'erdkarren' onder de as doorgehaald.

Foto van M. Coppens uit: J. Naaijkens, *Leer mij ze kennen ... de Brabanders* (Leiden 1967) tegenover p. 128.

Evenals bij de charivari in Oisterwijk, blijkt ook hier hoe belangrijk contextgegevens zijn om de motieven, de status van slachtoffer en deelnemers, de gehanteerde actievormen, de houding van lokale en centrale overheden en de persoonlijke en maatschappelijke gevolgen van een charivari in kaart te brengen. Door het combineren van diffuse sporen kan charivaresk gedrag getraceerd worden. De anecdotisch georiënteerde geschiedschrijving waarin Jan van Es tot voor kort figureerde, behoort hiermee tot het wetenschappelijk verleden²⁹.

G.C.J.J. van den Bergh gaat in zekere zin ook uit van een case-study, die is verricht naar volksgerichten in Staphorst. De huidige distantie ten opzichte van het in de jaren 1968/'69 verzamelde materiaal is bijzonder interessant. De wetenschappelijke twijfel of we met het streven de juridische kern van het volksgericht te analyseren niet op jacht zijn naar de eenhoorn, lijkt gerechtvaardigd. Het concept 'charivari' bestaat immers slechts in de hoofden van de onderzoekers, of zij nu jurist of historicus zijn. In de woorden van Van den Bergh: het volksgericht is een schepping der juridische verbeelding. Het gevaar bestaat dat we mentale constructies als realiteiten op bepaalde situaties projecteren. Deze zogenaamde reïficatie doet de historische werkelijkheid geweld aan: constructie en realiteit worden met elkaar verward³⁰. De elitaire juridisering van charivaresk gedrag die al in het verleden heeft plaatsgevonden met het formuleren van wetten en decreten door de wereldlijke en kerkelijke overheden kan misleidend zijn. Zo ontstond het begrip 'eigenrichting'. Door juridische elites konden – met name in het proces van centralisering en bureaucratisering – charivari's namelijk worden beschouwd als een inbreuk op de officiële competenties. Deze problemen worden niet opgelost door de term eigenrichting te vervangen door het etiket 'sociale beheersing'.

Aan de hand van het beroemde volksgericht uit 1961 te Staphorst toont Van den Bergh dat er bij nader inzien veel meer aan de hand was dan een rudimentaire uiting van volksrecht. Interessant en tragisch tegelijk is de funeste invloed van de maatschappelijke beeldvorming die bestaat ten aanzien van deze gemeenschap. De auteur wijst, vanwege het naar zijn mening atypische karakter van de gebeurtenissen in 1961, op de grote rol van eenmalige historische omstandigheden. Ook hier is sprake van een door moderniseringsprocessen onder spanning staande samenleving waarbij vertrouwde normen- en waardenpatronen bedreigd worden. De gehanteerde sanctie was normbevestigend, waarbij echter het behoud van de eigen cultuur in het geding was. Als gevolg van de juridisering ontstond het externe ('etic'-) beeld van informele rechtspleging, terwijl vanuit een 'emic'-benedering beschouwd geheel andere zaken op het spel stonden³¹.

Het belang van de overwegingen van Van den Bergh wordt impliciet aange- toond door de bijdrage van Beatrix Jacobs. De grote moeite die juristen in het verleden hebben ondervonden bij het definiëren en categoriseren van volksgerichten is veelzeggend. Het proces van juridisering weet de auteur aan de hand van schaars maar interessant materiaal uit de rechterlijke archieven enigszins te traceren. Charivari-gevallen leidden slechts zelden tot justitieel optreden van de overheid. Enerzijds was dit te wijten aan de bewijsproblemen die dergelijke zaken met zich meebrachten. De omstandigheid dat de gerichten zich meestal bij avond

voltrokken verschaft de getuigen een goed signalement te kunnen geven. Anderzijds waren de proceskosten, mocht het echt tot een procedure komen, aanzienlijk. Tevens veronderstelde men dat van het oppakken van de grootste raddraaiers voldoende preventieve werking uitging.

Opmerkelijk is dat alle gevallen waarin wel door de overheid werd opgetreden, te plaatsen zijn na het beruchte incident met Jan van Es in Oss. Aan de hand van een charivari uit 1771 te Veghel geeft Jacobs een uiteenzetting over de gerechtelijke procedures en pogingen om deze zaak te juridiseren. Mede gezien de strafmaat die in deze zaak werd toegepast lijkt het erop dat juristen en schepenen het volksgericht meer zagen als een vorm van baldadigheid in plaats van een ernstig crimineel feit. De netelige tussenpositie van de lokale overheidsdienaren, die enerzijds loyaliteitsbanden hadden als mede-ingezetenen van de plaats waar het volksgericht zich had voltrokken, maar anderzijds tevens vertegenwoordigers waren van de centrale overheid, is ten dele bepalend geweest voor het juridisch vervolgingsbeleid. In veel gevallen hebben schout en schepenen hun loyaliteit met de bevolking zwaarder laten wegen en de gebeurtenissen stilzwijgend door de vingers gezien. Er zijn zelfs gevallen bekend waarbij de lokale vertegenwoordigers van de overheid zelf actief deelnamen aan charivari's³². Als culturele tussenpersonen laveerden zij, evenals de geestelijkheid, tussen twee werelden en selecteerden daarbij elementen uit hun gedragsrepertoires al naar gelang de situatie vereiste³³.

Ik speel op de rooster.

“Ik speel op de rooster”. Hout-snede van een dwergfiguur die ‘muziek’ maakt op een treeft of braadrooster. Detail van een zeventiende-eeuwse volksprent “Mismaakte gezigten”, gedrukt te Rotterdam bij T.L. Thompson (1830-1834). Uit: M. de Meyer, *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw* (Amsterdam/Antwerpen 1962) 314.

Anton Blok concentreert zich als antropoloog geheel op de rituele aspecten van de charivari. Hij ziet de meeste acties als purificatie-riten, waarbij de gemeenschap door middel van geweld gezuiverd wordt. Door met rituele wanorde een sociale wanorde te bestrijden wordt als het ware een homeopathisch effect verkregen. Op deze wijze kunnen maatschappelijke anomalieën die bedreigend zijn, geneutraliseerd worden. De initiatiefnemers en uitvoerders van de charivari bekleden in de samenleving een ongewone, liminele tussenpositie die noodzakelijk wordt geacht om pollutie te elimineren. Interessant zijn de opmerkingen over de eliminatie van maatschappelijk vuil die volgens scenario's verlopen die overeenkomst vertonen met de officiële openbare strafvoltrekkingen. Deze wisselwerkingen en overgangen tussen officiële, geofficialiseerde en informele handelingspatronen verdienen in toekomstig onderzoek speciale aandacht.

Duidelijk wordt dat er vloeiende overgangen bestaan tussen charivari's en bijvoorbeeld tirannenmoord of lynchings. Het beschouwen van de relatie tussen deze vormen van rechtspleging en de structuur van de samenlevingen waarin ze voorkomen is, zoals ook uit de andere bijdragen blijkt, van belang: de doorgaans kleine en gesloten gemeenschap staat als gevolg van crises onder druk. Blok illustreert aan de hand van voorbeelden uit de literatuur vormen van ritueel geweld tegen personen en goederen. Het in een optocht door de straten voeren – een ritueel gedrag dat tot op heden nooit systematisch is onderzocht – van het slachtoffer, de zondebok die het vuil belichaamt, dient eveneens om de geschonden grenzen en de verstoorde orde te herstellen.

Ligt in de voorgaande studies de nadruk op de moderne tijd (vanaf circa 1600), de bijdragen van Herman Pleij en Marjoke de Roos betreffen de late middeleeuwen. Zij maken voor het merendeel gebruik van literaire bronnen. Een voordeel hiervan is dat een ander perspectief gehanteerd kan worden, zodat we hier niet – zoals bij de rechterlijke archieven – in de vertekenende val der juridisering lopen. De dramatische communicatievormen brengen echter op hun beurt weer allerlei andere problemen met zich mee. Voor een goed verstaan en een juiste bepaling van realiteitsgehalte en sociale reikwijdte is informatie over productie, opvoeringspraktijk en consumptie van literair materiaal noodzakelijk, willen we passende sleutels krijgen tot de laatmiddeleeuwse charivari-cultuur.

De min of meer georganiseerde baldadigheid waarover Pleij spreekt, betreft vooral de stedelijke jongerencultuur, veelal verenigd in wijkverband. Het belang van stadsbuurten voor de urbane volkscultuur wordt steeds duidelijker³⁴. Staat het onderzoek naar wijkcultuur, spotgezelschappen en jongelingen-verenigingen in Nederland nog op een laag pitje, in Noordwest-Frankrijk is er relatief veel vergelijkingsmateriaal voorhanden waar Pleij dankbaar gebruik van maakt. Al is het Nederlandse materiaal nog 'ruw en onbewerkt', aan de hand van een aantal literaire teksten geeft de auteur aan wat de perspectieven zijn voor het charivari-onderzoek. De omgekeerde-wereld elementen der ongehuwden in de *tafelspelen*, die de bestaande of gewenste orde van de gezeten burgers bevestigen, wijzen mogelijk op vroegere charivari-gebruiken. De vraag is in hoeverre het toneelspel ons inzicht kan verschaffen in vormen van volksgerichten.

Opvallend is dat veel rituelen worden voltrokken als afspiegeling van de officiële rechtspraak: de jongerengezelschappen hanteren de rechtbank-vorm en spreken 'vonnissen' uit. Het materiaal van Pleij bevestigt de opmerkingen van Blok in dezen. De spelen worden met name opgevoerd bij gelegenheid van zogenaamde *rites de passage* in levensloop (bruiloft) of kalenderjaar (vastenavond). Hierbij is steeds sprake van doorgangsrituelen die de overgangen en statusveranderingen van ongehuwd naar gehuwd, van vrije jongeling naar gezeten burger, van zot naar normaal, van ongeordend naar beschaafd vergemakkelijken. Een bezwaar van het bronnenmateriaal is dat de jongelingen-gezelschappen annex wijkverenigingen pas zichtbaar worden na inkapseling en acceptatie in de 'officiële', min of meer elitaire, stedelijke burgercultuur, zoals die gestalte heeft gekregen via de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne acculturatieprocessen of beschavingsoffensieven.

Het charivareske vocabulaire wordt in het drama niet zozeer op specifieke individuen maar veeleer op stereotype groepen toegepast. Marjoke de Roos gaat in op het rechtzetten van tegendraads maatschappelijk gedrag door bijvoorbeeld het slachtoffer achterstevoren op een ezel rond te voeren. De charivari met het karakter van straattoneel kan als het ware in het kwadraat weer worden opgevoerd op de planken. Wil dit ritueel van bespotting en vernedering effect hebben, dan is de aanwezigheid van eer- en schaamtegevoelens noodzakelijk. De Roos neemt de Midzomernachtsdroom van Shakespeare als uitgangspunt en koppelt daaraan een uitvoerige bespreking van het ezelsmotief. Ook de in de charivari-literatuur onvermijdelijke Roman de Fauvel uit het begin van de veertiende eeuw, waarin een deviant huwelijk wordt gesloten, komt ter sprake, waarbij relaties met de *comedia dell'arte* en het vroegmoderne drama worden gelegd.

In diverse Neurenbergse vastenavondspelen uit de vijftiende eeuw zien we eveneens rechtbankscènes waarin vooral normafwijkend gedrag op seksueel gebied wordt bestraft. De bedrogen echtgenoot, die kan worden voorgesteld als hoorndrager, koekoek of hennentaster wordt hier aangeklaagd. In deze spelen worden soms de meest onwaarschijnlijke straffen opgelegd, die ons inzicht verschaffen in fantasie en wereldbeeld van spelers en publiek. In sommige dramatische sancties herkent Marjoke de Roos charivari-rituelen, zoals het beerjagen en ploegtrekken ter beteugeling van ongewenst gedrag. Op de overeenkomsten tussen het Zuidnederlandse ploegspannen en de Duitse 'Pflugumzüge' heeft Karl Meuli indertijd reeds gewezen, waarbij hij de nadruk legt op de ploeg als straf-instrument in deze rituelen en vraagtekens plaatst bij de traditionele vruchtbaarheidsverklaringen³⁵. Het zich bij het publiek verontschuldigen voor begane onbeschaamdheden, wijst erop dat de uitvoerders zich goed bewust waren van hun afwijkend gedrag en hun grenspositie als toneelspelers, als vastenavondvierders of als jongeren.

In het voorliggende themanummer wordt de charivari vanuit verschillende perspectieven onder de loep genomen. Een achttal historici, twee juristen, een antropoloog en een letterkundige hebben op voorstel van de redactie bijdragen geleverd. In dit 'ten geleide' is getracht enkele grondlijnen aan te geven en uit te wer-

ken. Behalve de rol van de jongeren valt het belang van de factor tijd op, zowel wat betreft de jaarkalender (feestdagen) als het tijdstip van actievoeren (schemering/avond/nacht). In tegenstelling tot de internationale historiografie blijkt de relatie hertrouwen-charivari nauwelijks aanwezig. In Noordbrabantse rituelen, zoals het ploegspannen, valt daarentegen de rol van vrouwen op. Het belang van uitvoerige case-studies met veel contextinformatie om de betekenis van het rituele vocabulaire te kunnen reconstrueren is duidelijk. Interessante aanzetten worden hier gedaan tot de bestudering van het proces van juridisering, zodat elitaire historische vertekeningen weggefilterd worden. Het politiek-religieus geweld verdient nader onderzoek vanuit het charivari-perspectief. Tevens zouden de scenario's van de wraakacties na afloop van de Tweede Wereldoorlog tegen collaborateurs en 'moffenhoertjes' systematisch bestudeerd moeten worden. Een ander braakliggend terrein is de verhouding stad-platteland en de mogelijke verschillen in actievormen en ontwikkelingen daarin. Moge deze bundel stimuleren tot verder onderzoek naar fenomenen zoals charivari's. Zij verschaffen een belangrijke ingang tot het verstaan van (de evolutie van) normen en waarden in culturen.

Summary

Introduction. Charivari as social ritual

In this introduction some main aspects of the contributions to this thematic issue on charivari in the Netherlands are analysed and discussed. Not only the role of the youngsters, but also the importance of time is evident: in accordance with the calendar (festivities) or as relating to the moment of action (twilight, evening, night). In contrast to the international historiography the relation remarriage-charivari has hardly ever been reported in the Netherlands. In some charivari rituals in the Dutch province North-Brabant, like 'pulling the plough', the active role of women is remarkable. There is no doubt about the scientific importance of extended case-studies with a lot of contextual information in order to reconstruct the different meanings of the ritual vocabulary. Progression is made in the study of the process of what is called 'juridisation'. In this way it is possible to filter out the elitist juridical and historical distortions. Further research from a particular charivari-perspective is urged on political-religious violence, the revenge on collaborators immediately after World War II and the relations and possible variations between town and countryside.

1. J. Le Goff, J.-Cl. Schmitt (eds.), *Le charivari. Actes de la table ronde organisée à Paris (25-27 avril 1977) par l'École des Hautes Études en Sciences Sociales et le Centre National de la Recherche Scientifique* (Paris etc. 1981) (Civilisation et Sociétés 67) 9.
2. Zoals: 'Ethnologie européenne. France, Espagne, Sardaigne, Roumanie', 'Antiquité et Moyen Age. Grèce ancienne, Byzance, Occident médiéval', 'Ancien Régime. France, Italie, Angleterre', 'XIXe siècle. Italie, Angleterre, Allemagne', 'Le charivari dans la littérature', 'Anthropologie extra-européenne'.
3. Er waren sessies over 'Le rituel: macro-analyse', 'Description de rituel', 'Le symbolisme charivaresque', 'A propos des rituels d'inversion et de l'apport de l'anthropologie', 'Le charivari entre l'historien et l'ethnologue' en 'La construction de l'objet'.
4. Overigens waren Scandinavische en Oosteuropese gebieden eveneens niet fysiek of schriftelijk vertegenwoordigd; gesteld kan worden dat de bundel sterk Gallo-centrisch georiënteerd is.
5. M. Jacobs, 'Charivari'. *Een aanzet tot interdisciplinaire studie van volksgerichten in Vlaanderen (einde 17e - begin 20e eeuw)*, 3 dln. (onuitgegeven doctoraalscriptie Gent 1985); M. Romme, *Charivari in het oostelijk deel van Noord-Brabant 1750 - 1850. Een historisch onderzoek naar 'in de ploeg spannen', 'tafelen', 'beerjagen' en andere symbolische actievormen* (onuitgegeven doctoraalscriptie Nijmegen 1987).
6. Zie X. Ravier, 'Le charivari en Languedoc occidental: dénominations et usages', in: Le Goff, Schmitt (eds.), *Le charivari*, 411-428. Aldaar 412-413.
7. Le Goff, Schmitt (eds.), *Le charivari*, 9.
8. Romme, *Charivari in Noord-Brabant*, 20.
9. E.P. Thompson, "'Rough music" et charivari. Quelques réflexions complémentaires', in: Le Goff, Schmitt (eds.), *Le charivari*, 273-283. Aldaar 276. Cfr. ook: Romme, *Charivari in Noord-Brabant*, 18-19.
10. Thompson, "'Rough music" and charivari', 274.
11. Romme, *Charivari in Noord-Brabant*, 19.
12. Thompson, "'Rough music" and charivari', 277, 283.
13. Of als 'Ride (to) the stang', 'Skimmington ride', 'donkeying'; zie Cl. Fabre, 'Glossaire', in: Le Goff, Schmitt (eds.), *Le charivari*, 429-434.
14. Of als 'Chocallada', 'Esquellotada', 'Pandorga'; zie: *ibidem*.
15. Of als 'Baccinata', 'Mattinata', 'Zabramari'; zie: *ibidem*.
16. Of als 'Dachabdecken', 'Ernterügen', 'Haberfeldtreiben'; zie: *ibidem*.
17. Zoals: 'Bassiner', 'Martelet', 'Tracassin'; zie: *ibidem*.
18. K. ter Laan, *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België* ('s-Gravenhage/Batavia 1949) 439-441.
19. Zie de bijdrage van Beatrix Jacobs in deze bundel.
20. C. Tilly, 'Charivaris, repertoires and urban politics', in: J. Merriman (ed.), *French cities in the nineteenth century* (London 1982) 73-91.
21. *Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden. Tweede deel. Vervattende eene beschrijving der Generaliteitslanden, Staats Brabant, Staats Land van Overmaaze, Staats Vlaanderen en Staats Opper-Gelderland met den Staat der Bezetting in de Barriere-Plaatsen enz. Met nauwkeurige Landkaarten en Printverbeeldingen versierd* (Amsterdam: I. Tirion, 1740) 60-61.
22. *Europische Mercurius, behelzende de voornaamste zaaken van Staat en Oorlog, voorgevallen in alle de Koninkryken en Heerschappen van Europa; benevens eenige meldenswaardige tydingen uit verscheiden andere deelen der Waereld. Historischer wyze, onverward en klaar beschreven, en met de noodige Authentyke stukken voorzien* 39 (1728) II, 146.
23. *Ibidem*.

24. *Groot Placaatboek* II, 2473 (Brandstigers en Quaatdoenders in Brabant). Een origineel exemplaar van dit plakkaat berust in *GA Eindhoven*, CGB 53/4.
25. *Groot Placaatboek* VI, 559 (Publicatie tegens insolentien aan het huis van de predikant te Oosterwyk, 26-8-1728).
26. Cfr. M. Romme, 'Charivari en patriottisme. Een nieuw perspectief', in: G. Rooijackers, A. van der Veen, H. de Wit (eds.), *Voor 'Brabands Vryheyd'. Patriotten in Staats-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1988) 105-121; aldaar 116-118.
27. *Ibidem*, 110. Cfr. ook K.-S. Kramer, *Grundriß einer rechtlichen Volkskunde* (Göttingen 1974) 74-75 ('Elemente der Wüstung' zoals het 'Dachabdecken').
28. H. Rey-Flaud, *Le charivari. Les rituels fondamentaux de la sexualité* (Paris 1985) 98-103. F.W. Zipperer heeft zijn studie *Das Haberfeldtreiben. Seine Geschichte und seine Deutung* (Weimar 1938) zelfs opgedragen aan SS-Reichsführer H. Himmler. Cfr. ook I. Farr, "'Haberfeldtreiben" et société rurale dans l'Oberland bavarois à la fin du XIXe siècle: quelques réflexions provisoires', in: Le Goff, Schmitt (eds.), *Le charivari*, 285-295; aldaar 285.
29. Bijvoorbeeld: A.M. Frenken, 'Een Ossenaar in de ploeg gespannen', *Taxandria* 36 (1929) 55-56 en E.M.A. Timmer, 'Ploegtrekken', *Eigen volk* 6 (1934) 96-97.
30. W.Th.M. Frijhoff, *Cultuur, mentaliteit: illusies van elites?* (Nijmegen 1984) 16-21, 26.
31. De termen *emic* en *etic* zijn aan de linguïstiek ontleend. In het geval van *emic* worden alleen de maatstaven van de betrokken samenleving gebruikt, in het geval van *etic* worden wetenschappelijke maatstaven gebruikt die voor elke maatschappij bruikbaar zijn. Zie: P. Kloos, *Culturele antropologie. Een inleiding* (Assen 1981) 166-167.
32. M. Jacobs, 'Charivari in Vlaanderen (18de-20ste eeuw)', *Spiegel historiael* 21 (1986) 292-298; aldaar 298. Cfr. ook Romme, *Charivari in Noord-Brabant*, 193-194.
33. M. Vovelle, *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld* (Nijmegen 1985) 126-141.
34. Li. Bogaers, 'Een kwestie van macht? De relatie tussen de wetgeving op het openbaar gedrag en de ontwikkeling van de Utrechtse stadssamenleving in de zestiende en zeventiende eeuw', *Volkskundig Bulletin* 11(1985) 102-126; aldaar 121-122.
35. K. Meuli, *Gesammelte Schriften* I (Basel-Stuttgart 1975) 462-464. Meuli verwijst overigens ook naar het Angelsaksische 'Plough Monday'. Zie ook: G. Rooijackers, *Bodemcultuur. De geschiedenis van het ploegen* (Limbricht 1987) 77-80.